

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MİRKƏRİM MİRCƏFƏR OĞLU HÜSEYİNİ

SƏDİ VƏ HAFİZ ƏRƏB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

5718.01- Dünya ədəbiyyatı
(Ərəb ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Vilayət Abbasqulu oğlu Cəfərov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponətlər:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Bilqeyis Baxşəli qızı Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

**AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu «Ərəbdilli
əlyazmaların tədqiqi» şöbəsi**

Müdafiə “**16**” sentyabr 2015-ci il saat “**14:00**” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdindəki **FD.01.151** Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, 7-ci mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “01” iyun 2015-ci il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru

Zənfira Ədhəm qızı Şixəlibəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Miladi tarixinin ilk beş əsri ərzində, Yaxın və Orta Şərqdə böyük güc və nüfuz sahibi olan İran VII əsrin ortalarında ərəb xəlifəsi Ömər ibn əl-Xəttabın (xəl. dövrü 634-645) ordusunun hücumlarının qarşısında tab gətirə bilmədi və nəticədə tarixə «Qadisiyyə» (h. 637) və «Nəhavənd» (h. 639) döyüşləri kimi daxil olan ağır cənglərdə məğlub olaraq, ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldı.

Deməliyə ki, ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olduğu gündən İran ziyalıların islam dininin təbliğində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu ziyalıların tarixin müxtəlif dövrlərində islam dininin, islam mədəniyyətinin təbliğinə, onun yayılmasına verdikləri töhfələri, onların bu sahələrdəki xidmətlərini xronoloji ardıcılıqla sadalamağa lüzüm görmürük.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, bu sükunətin buzları XIII-XIV əsrlərdə fars-ərəb ədəbi əlaqələri islam dininin təbliği, Qurani-Kərimin bir sıra ayələrinin, müqəddəs hədislər və dini hekayətlərə yazılan təlimlərin təsvirinin fars poetik dilində ifadəsi ilə yenidən gündəmə gəldi. Bu əlaqələrin XIII-XIV əsr mərhələsində isə iki Şiraz şairi – Sədi və Hafiz Şirazinin xüsusi xidməti olmuşdur. Məhz buna görə də bu mövzunun indiyə qədər tədqiqatdan kənarda qalmasını nəzərə alaraq, onun aktuallığını və araşdırılmasını zəruri sayırıq. Birmənalı şəkildə qeyd olunmalıdır ki, islami dəyərlərin təbliği, dini adət-ənənələrin bədii vəsfi, Qurani-Kərimin surə və ayələrinin, eləcə də həzrəti peyğəmbərin hədislərinin müsəlman cəmiyyətinin həyatında oynadığı müstəqim hidayət yolunun bədii təənnümü bu şairlərin yaradıcılığında bədii ifadənin ana xəttini təşkil edir. Əgər buraya ərəb həyatından, ərəb folklorundan alınmış kiçik qissə və hekayətlərin, ərəb atalar sözlərinin, bədii, lakonik, farsca poetik inikasını da əlavə etsək, onda XIII-XIV əsr fars poeziyasının fars-ərəb ədəbi əlaqələrinin bu iki Şiraz şairinin təmsalında yüksək bir zirvəyə çatdığını qətiyyətlə söyləmək olar. Bütün bunlar bir daha mövzunun aktuallığını təsbit edir və onun geniş tədqiqata cəlb olunması zərurətini artırır. Bu cəhət ərəb ədəbiyyatşünaslarının da diqqətini cəlb etmiş, bir sıra araşdırmalarda bu problem tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Qeyd olunduğu kimi, mövzu indiyə qədər nə fars, nə ərəb ədəbiyyatşünaslığında, nə də şərqşünaslıq elmində, bizim tədqiqatda olduğu kimi kompleks şəkildə araşdırmaya cəlb olunmamışdır. Biz bu mövzunu ilkin olaraq filoloji aspektdə araşdırmağa, onun ədəbiyyatşünaslıq baxımından səmərəliliyini və vacibliyini şərh etməyə cəhd etmişik.

Mövzunun şərqşünaslıq elmində araşdırılmasına gəlincə demək lazımdır ki, onu ərəb ədəbiyyatşünasları bu və ya digər dərəcədə istər ədəbi əlaqələr, istərsə də islam dininin təbliği, onun fars poeziyasında inikası baxımından müəyyən qədər şərh etməyə çalışmışlar. Məsələn, Hüseyn Əli Məhfuz öz əsərində Mütənəbbi ilə Sədi arasındakı fikir oxşarlıqlarına münasibət bildirərkən bu oxşarlıqların Sədinin şeirlərində zaman, məkan və fərdi təcrübə əsasında inikası olunduğunu söyləmişdir. O, Sədin müdrik düşüncə sahibi, mənsub olduğu regionun təsirindən uzaq, ümumbəşəri bir şair kimi təqdim etməyə çalışmışdır. Təbiidir ki, şairi YUNESKO kimi mötəbər təşkilatın foyesini bəzəyən bir şair məhz özünü humanistliyi və cəhanşümul xisləti ilə səciyyələnməyə layiqdir. Hafiz Şirazi isə ərəb ədəbiyyatşünaslığında şeirlərində islam dinini, islami dünyagörüşü, Allahı, Qurani-Kərimi, “Seyyidi müxtar” (Məhəmməd peyğəmbər), eləcə də digər islam şəxsiyyətlərinin hədislərinə müraciət edib onları təbliğ və təqdir etməsinə görə daha çox xatırladılan bir şair idi. Həqiqətən də, Hafizin islami yönümü onun ərəb və müsəlman dünyasında daha geniş bir miqyasda tanınmasına gətirib çıxarmışdır. Bu barədə İranın ötən əsrin əvvəllərində bir sıra Şərq ölkələrində səfiri olmuş və həmin məqamı öz gözləri ilə görmüş Məhəmməd Fəribani ərəbcə belə yazır:

انّ المسلمين من كلّ طبقه قد بلغ اعترازهم بديوان حافظ حتّى أنّهم يضعونه في بيوتهم الى جانب كتاب الله شعار الاسلام و عنوانها على اسلامهم.¹

-Bütün təbəqələrdən olan müsəlmanlar Hafizin divanına olan ikramlarını bildirmək üçün onu öz evlərində «Kitəbu-l-lah»la (Quranla-M.Hüseyni) yanaşı qoyurdular. Bu onların islamiliklərinin, islama olan etiqadlarının rəmzi idi.

Demək lazımdır ki, Sədi və Hafiz barədə Azərbaycan şərqşünasları da xeyli işlər görmüşlər. Onlar Sədi və Hafizin Bakıda müxtəlif illərdə çapdan buraxılmış seçilmiş tərcümə əsərlərinə müqəddimələr yazmış, eləcə də bir sıra tədqiqatçılar bu şairlərin yaradıcılığı əsasında ədəbi əlaqələrə də toxunmuşlar.. Biz yeri gəldikcə onların fikirlərindən də bəhrələnmişik.

Dissertasiyanın əsas mənbələri. Tədqiqat işinin əsas mənbələri, ilk növbədə, hələ orta əsrlərdən bu günümüzdə qədər gəlib çatmış ərəb və fars qaynaqları, elmi-nəzəri məlumatlar, xüsusilə “müqayisəli araşdırma” janrında yazılmış əsərlərin toplandığı antologiyalardır. Orta əsr müəlliflərindən Əbü-l-Fərəc əl-İsfəhani (897-967), İbn-əl-Müqəffə (729-759) və digərlərindən istər

¹ الصّاوى صلاح ، ديوان العشق ، تهران ، مركز نشر الثقافى رجا ، 1989 م ، كلّ ص: 161 ، ص 14

orijinal,istərsə də tərcümə olunmuş əsərləri, o cümlədən Mütənəbbi,Sədi və Hafiz Şirazilərin həmçinin “müəlləqə” şairlərinin şeir divanları bizim üçün əsas mənbə rolu oynamışdır.

İraq ədəbiyyatşünası Hüseyn Əli Məhfuzun(1926-2009) «Mütənəbbi və Sədi »adlı kiçik həcmli kitabçasını (1957) həmçinin ərəb şairi Misirli Salah əs-Savinin«Divan əl-Eşq» (1989) adlı Hafizdən etdiyi tərcümələr kitabını və Hafizin vəfatının 600 illiyi münasibətilə Dəməşqdə keçirilən beynəlxalq konfransın materialları «Hafiz Şirazi şair əl-irfan və əl-insan»(1989) («Hafiz Şirazi irfan və bəşəriyyətin şairidir») adlı məqalələr toplusunu misal çəkə bilərik. Bu əsərlər əsas mənbələr ünvanında götürülmüşdür.

Ərəb ədəbiyyatı janrında əsas ideya-estetik qaynağı sayılan Qurani-kərimdən danışarkən tanınmış şərqşünaslar akademik Z.Bünyadov və akademik V.M.Məmmədliyəvin Azərbaycan dilinə çevirdikləri “Qurani-kərim”in (2005) tərcüməsindən istifadə olunmuşdur.Abbasilər dövrünə müraciət edərkən ərəb yazıçısı Girci Zeydanın «Tarix Təməddün əl-islami» («İslam mədəniyyəti tarixi») adlı araşdırması və Şərqşünas professor V.Cəfərin «Əli qılıncı Zülfüqar» adlı əsərlərindən bəhrələnmişik.

Görkəmli şərqşünas alim,professor Gövhər Baxşəliyevanın səmballı əsərləri, o cümlədən «Nəğmələr kitabı» və Azərbaycanın şərqşünas alimlərinin yazdıqları məqalə və nəşr olunan kitablarından da əsas mənbələr sırasında bizim dissertasiyanın tədqiqat predmetini və nəzəri-metodoloji istiqamətini müəyyənləşdirilməsində istifadə olunmuşdur. Bu şərqşünaslardan Ə.Cəfər, R.Əliyev, M.Məhəmmədi, S.Şıxıyeva və s. adlarını çəkmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.Tədqiqatın yazılışı zamanı əsas məqsəd XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb yaratmış iki Şiraz şairinin bədii yaradıcılığının ərəb ədəbiyyatşünaslığında necə araşdırılması probleminə yönəlmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu iki məşhur Şiraz şairinin yaradıcılığında ərəb adət-ənənəsi, folkloru, məişət tərz, islam dini və onun ehkamları, Qurani-Kərim, Quranın müxtəlif surə və ayələri ilə bağlı müəyyən məsələlərin fars dilində nəzmlə ifadəsi, eləcə də islam dininin təbliği ilə bağlı xeyli məsələlərin inikası öz əksini tapmışdır. Bu ilk növbədə hər iki şairin orta əsrlərdə ərəb aləminə, islam dininə, Allaha, onun son rəsulu həzrəti Məhəmmədə olan inam və etiqadları fonunda əks olunmuşdur. Eyni zamanda qeyd olunmuşdur ki, xatırladılan əsrlərdə fars-ərəb ədəbi əlaqələrinin inkişafında da onların xidmətləri danılmazdır. Bu məqsədin şərh və təhlilinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə çalışılmışdır. Dissertasiyanın vəzifəsi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

-Ərəb ədəbiyyatşünaslarının bu iki şairin yaradıcılıqlarına yetirdikləri diqqətin səbəblərini açıqlamaq;

-Sədi Şirazinin ərəb aləminə olan marağının kökündə onun Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində oxuduğu və sonralar bir səyyah kimi bu ölkələrdə keçirdiyi və həc ziyarətində olduğu illərin təəssüratlarının dayandığını göstərmək;

-Sədinin ərəb şairi Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbi ilə olan müştərək fikirlərinin zaman, məkan və fərdi həyat təcrübəsinə əsasən şərhini vermək.

-Hafizin şeirlərinə ərəb ədəbiyyatşünaslarının verdikləri qiyməti tədqiqata cəlb etmək;

-Hafiz yaradıcılığının təkcə Şərqdə yox, həmçinin Qərbdə də diqqət mərkəzində də olduğunu alman şairi V.Hötenin Hafiz «Qərb-Şərq divanını» araşdırmaq;

-Azərbaycanın İranşünas alimlərinin mövzu ilə bağlı təhlili;

-Bu iki şairin yaradıcılıqlarının fars-ərəb ədəbi əlaqələrinə təsir səviyyəsini göstərmək.

Qeyd olunmalıdır ki, yuxarıda sadalanan məsələlər dissertasiyanın müvafiq fəsillərindəki yarımbaşlıqlarda özünün əhatəli şərhini və təhlilini tapmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd olunduğu kimi, bu dissertasiya işinin mövzusu barədə indiyə qədər nəinki regional ədəbiyyatşünaslıqda, hətta şərsünaslıq elmində heç bir araşdırılma aparılmamışdır. Bu mənada yuxarıdakı müddəalara istər kompleks şəkildə, istərsə də ayrı-ayrılıqda nəzər salınır. Araşdırmada ilk dəfə olaraq, hər iki Şiraz şairinin bədii yaradıcılığı təkcə ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil edilmir, orada fars-ərəb ədəbi əlaqələrinin inkişafı, eləcə də islami dəyərlərin fars poeziyasında inikası baxımından da geniş təhlil edilir və bu fikirlər fakt və nümunələrə əsaslanılmaqla sübuta yetirilir. Bu zaman ərəb ədəbiyyatşünaslarının Sədi və Hafiz haqqında söylədikləri elmi-tənqidi fikirlərə əsaslanılır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını tarixi-xronoloji ardıcılığa söykənməklə müqayisəli təhlillər təşkil edir. Burada, əsasən, Abbasilər dönməində yazıb-yaratmış fars əsilli ədib və şairlərdən İbn əl-Müqəffənin, Bəssar ibn Bürdün, Əbu Nüvasın və Əbülfərəc əl-İsfahaninin ədəbi əlaqələr baxımından ərəb ədəbiyyatına göstərdikləri xidmətlər təhlil edilir. Onların ərəb ədəbiyyatındakı yeri və bu ədəbiyyatın inkişafında xüsusi xidmətlərinin olduğu qeyd edilir. Bu cür nəzəri-metodoloji təhlilə önəm verilməklə yazılan dissertasiyanın sonrakı fəsillərində Sədi və Hafiz Şirazinin timsalında XIII-XIV əsr fars-ərəb ədəbi əlaqələrinin yüksək bir zirvəyə qədəm qoyduğu xüsusi

vurğulanır və əsasən, onların islami yönümlü fikirləri ilə ərəb şairlərinin şeirləri arasında müqayisələr aparılır. Beləliklə, qətiyyətlə demək olar ki, dissertasiyanın metodoloji əsasını fars milli-mənəvi dəyərlərinin ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində aparılması metodu təşkil edir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Araşdırılan məsələlərin aktuallığı, çıxarılan nəticə və qənaətlər bu işin gələcəkdə analogi tədqiqat əsərlərinin yazılmasına yardım edəcəyini göstərir. Onun fəsil və bölmələrindən ali məktəblərin fars və ərəb dili bölmələrində, ixtisas kursu və seminarlarda bir dərs vəsaiti kimi istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şerqşünaslıq İnstitutunun Ərəb filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ümumi müddəaları dissertantın İran, Azərbaycan və Qazaxıstanın nüfuzlu elmi jurnallarında çap etdirdiyi yeddi məqalədə öz əksini tapmışdır. Həmçinin dissertasiyanın müəyyən bölmələri barədə Bakıda keçirilən müxtəlif beynəlxalq konfranslarda məruzə və çıxışlar edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan, Türk, Rus, Ərəb, Fars, Avropa dilləri və veb saytları üzrə təsnifatlaşdırılaraq müvafiq əlifba sırası ilə verilmişdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə səviyyəsi göstərilir, elmi yenilikləri konkret olaraq sadalanır, aparılan tədqiqatın elmi və ictimai əhəmiyyətindən bəhs edilir, nəzəri - metodoloji prinsipləri açıqlanır və ümumi strukturu qeyd edilir.

“İranın və Ərəbistanın islamdan əvvəlki tarixi və mədəni həyatı barədə ümumi məlumat” adlanan birinci fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“İranın islamdan qabaqkı tarixi və ədəbi-mədəni həyatına qısa nəzər”** adlanır. İran çox zəngin tarixi keçmişə və zəngin mədəniyyətə malik bir ölkə olmuşdur. Bu ölkənin zəngin bir tarixə və mədəniyyətə sahib olduğunu sübuta yetirmək üçün onun islama qədərki şahlıq üsul-idarəsinə və islama qədərki dini dünyagörüşünə qısaca nəzər salmaqla o dövrün ictimai-siyasi həyatında oynadığı rolu təsbit etmək mümkündür. Tarixçilərin, eləcə də qədim ədəbi-mədəni mənbələrin verdikləri məlumatlara görə İranın islamdan əvvəlki

dövrü tarixdə şahlıq üsul-idarəsi kimi xarakterizə olunur, mənbələr bu dövrün təsnifatını bu şəkildə verirlər: 1. Əfsanələr dövrü 2. Ariyayilər dövrü 3. Madlar dövrü 4. Həxamənişilər dövrü 5. Yunanlar dövrü 6. Sülüklər dövrü 7. Əşkanilər (Partlar) dövrü 8. Sasanilər dövrü . Sasanilər şahlarının sarayı Eyvane Mədain Dəclə çayının sahilində yerləşirmiş və çox məşhur imiş. Mütəfəkkir şair Xaqani onun haqqında bir qəsidə yaratmış, insanlığı Eyvane Mədaindən ibrət almağa çağırmışdır:

هان ای دل عبرت بین از دیده عبر کن هان ایوان مداین را آیینہ عبرت دان¹

-Ey ürək, sən ibrət gözü ilə tamaşa elə və Eyvane Mədaini bir ibrət güzgüsü bil.

İrənin qədim dinləri təbiət ünsürlərinə, o cümlədən, gün, ay, su, od, yel və s. pərəstişlə bağlı olmuşdur. İrənda Sasanilər dövründə atəşpərəstlik dövlət tərəfindən rəsmi din elan edilmişdir. Bununla belə islama qədər İrənda məhdud dairədə olmuş olsa da, Yəhudilik, Xristianlıq, Tərki-dünyalıq, Məzdəkizm, Buddizm, Mitrayizm (Günəşə tapınma) kimi digər dinlər də yayılmışdır. Bu təqribi tərtibatdan göründüyü kimi, qədimdə İrənda yaşayan əhəlinin yeni eranın başlanğıcı ərəfəsində əsas məşğuliyyətləri əkinçilik, ticarət və maldarlıq, dini inancları təbii ünsürlərə pərəstiş olmuşdur. E.ə. 248-ci ilə qədər partilər şəhərsalma mədəniyyəti ilə də məşğul olmuşlar. Sasanilər isə bank işini də mənimsəmiş, dinləri isə atəşpərəstlik dini olmuşdur.

Sasanilər dövründə İrənda Condişapurda təbabət elmi iki istiqamətdə inkişaf edirdi. “bu istiqamətlərin birində Yunan təbabəti, ikincisində isə Avestaya əsaslanan yerli təbabət təlim, tədris və tətbiq edilirdi.”² “Avestanın bir bölümündən məlum olur ki, I Xosrov Ənuşirəvan, Avesta mətnlərinin bir yerə toplanılması barədə sərəncam vermişdir.”³

“Xudaynamə”, ...“Ərtay Virafnamək” əsərləri Sasanilər dövründən yadigar qalmışdır. Onların əksəriyyəti sonralar ərəb dilinə tərcümə edilmişdir.

“Ərəbistanın islamdan əvvəlki tarixinə və ədəbi-mədəni həyatına qısaca nəzər”adlanan ikinci yarımfəsildə Ərəbistanın ədəbi-mədəni həyatına sərfənəzər olunub. Ərəbistan yarımadası

¹ سجدی ضیاء الدین ، تصحیح دیوان خاقانی ، تهران ، شرکت مهندسی کتاب های جیبی 1370 ، کل ص : 480 ، ص 83

² محمدی محمد ، فرهنگ ایرانی ، تهران ، انتشارات توس ، 1374 ، کل ص : 380 ، ص 241

³ پیر نیا حسن ، تاریخ ایران قدیم ، جلد 3 ، تهران ، نشر خیم ، 1313 ، کل ص : 468 ، ص 143

ərəblərin ana vətəni sayılır. Ərəb dili Sami dillər qrupuna aid hesab edilir. Sami dillər qrupuna Babil, Aşuri, İbri, Finiki, Arami, Səbai və Ərəb dilləri daxildir. Bu tayfalar Nuh peyğəmbərin oğlu Samın törəmələri hesab olunurlar. Ümumi ərazisi 3 min km. olan Ərəbistanın «Rub əl-Xali» (dördüdə bir boş çöl) adlanan hissəsi quru, ot bitməyən səhralıqdan ibarətdir. Yerdə qalan ərazisi isə Tihamə, Hicaz, Nəcd, Yəmən və Əruz adlanan beş hissəyə bölünmüşdür. Bəzi mənbələrdə yarımada iki əsas hissəyə –Tihamə (yarımadaanın qərb hissəsi, bu hissəyə Hicaz və Yəmən daxildir) və Nəcd (səhralarla əhatə olunan mərkəzi yayla, bu hissəyə Əruz ərazisi daxildir) hissələrinə bölünür. Tədqiqatçılar ilkin ərəblərin kökündə iki böyük qəbilənin dayandığını göstərir. Bunlar xalis və qeyri-xalis ərəblər kimi hesab olunan və Ərəbistanın cənubunda yaşayan, özlərini Nuh peyğəmbərin beşinci övladı Yərəb ibn Gəhtanın nəslindən sayan Qəhtanilər, digərləri isə ölkənin mərkəzində və şimal bölgəsində yaşayan və özlərini İsmayılın nəvələrindən biri olan Ədnanın adı ilə Ədnanilərdir. Orta əsr ərəb tarixçiləri Qəhtaniləri xalis, ədnaniləri isə qeyri-xalis ərəblər hesab etmişlər. Ərəblərin ulu babaları sayılan bu iki məşhur qəbilə daima bir-birləri ilə çəkişmədə olmuş, onların aralarında uzun müddətli müharibələr baş vermiş və yalnız islamın gəlişindən sonra onların aralarındakı müharibələrə son qoyulmuşdur.

Ərəbistanın Cahiliyyət dövrü özünün müsbət və mənfi cəhətləri ilə yadda qalan bir dövr olmuşdur. Bu dövr özünün yarıməsrlərlə davam edən qanlı müharibələri, müxtəlif dini etiqadlara qulluq etmələri, «vaada» («yenicə doğulan qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdırmaq») kimi çirkin adətləri, içgiyə, qumara aludəçilik və s. kimi iyrənc əməllərə qursanması ilə yanaşı, özünün bəzi sosial-iqtisadi, ədəbi-mədəni mühiti ilə də olduqca zəngin olan bir dövr kimi tanınır. Qeyd etməliyik ki, Cahiliyyət dövrünün bu acınacaqlı hadisəsinə Qurani-Kərimdə də bəzi işarələr vardır. Quranın «Nəhl» surəsinin 58-59-cu ayələrində belə deyilir:

وَإِذَا بَشَّرَ أَحَدَهُم بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ . يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ يُؤَسِّسُكَ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ¹

«Onlardan birinə qızı olması barədə müjdə verdikdə, qəzəblənib üzü qapqara qaralar. Verilən müjdənin pisliyi üzündən öz tayfasından qaçıb gizlənər. Görəsən o, körpəni zillət içərisində saxlayacaq, yoxsa torpağa basdıracaq? Bir görün onlar necə pis mühakimə yürüdürlər». (1, ayə 58-59)

¹ Qurani-kərim. ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev.Bakı.«Çıraq»,2005,646 səh

Cahiliyyət dönəmində Ərəbistanda qarışıq dinlərə çox təsadüf olunurdu. Orada monoteizm və politeizm dinləri geniş vüsət almışdı. Monoteizmə əsasən oturaq həyata qədəm qoymuş şəhərlərdə çox rast gəlinirdi. İslamdan öncə Ərəbistan yarımadasında olan dövlətlərdə, xüsusən şəhərlərdə monoteist dinlər – Xristianlıq və Yəhudilik, köçərilər arasında isə bütperəstlik – daşa, qayaya etiqad etmək ruhu hakim idi. Orta əsr ərəb tarixçisi İbn əl-Kəlbinin (vəfat edib. 821-ci ildə) yazdığına görə, «əgər büt heykəl şəklində olardısı, bu cür büt «sənəm» və «vəsim» adlanırdı. amma özü üçün büt müəyyən edə bilmədiyi, yaxud büt üçün xüsusi bütxana tikmək imkanı olmadığı təqdirdə isə abid özü üçün bir daş seçər, onu ayrıca bir yerə qoyub, məbədin ətrafına dolandığı kimi onun ətrafında fırlanardı.»¹ Bundan əlavə, bədəvilər arasında daşa, ağaca, qayaya sitayiş də geniş yayılmışdı. Bədəvi ərəblərin dini təsəvvürlərində cinlərə, şeytanlara, təbii güvvələrə aya, ulduza, günəşə inam və etiqad da güclü idi. Xüsusilə, köçərilər arasında cinlərə inanmaq da geniş yayılmışdı.

Müəlləqələr(Asılmışlar)ərəb poeziyasının şedevrləri-şah əsərləri sayılırlar. Ərəblərin cahiliyyət dövründə yazdıqları qəsidələr sanki ilahi bir qüvvə tərəfindən diktə olunmuş, sığallanmış bir şeir növü olmuşdur. Bizim qənaətimizə görə həmin qəsidələrin cıllanmasında əsas üç amil başlıca rol oynamışdır. Bunlardan birincisi, yenə də bizim qənaətimizə görə, qəbilələr arasında az qala yarım əsrlərlə davam edən qanlı müharibələr idi. Cahiliyyət dövründə ərəb şeirinin belə uğur qazanmasının ikinci amili bədəvi şairlərin Ərəbistanın sərt təbiəti, onun quru flora və vəhşi faunasını yaxından müşahidə edərək güclü, real həyatı bənzətməyə yer vermələrində axtarmaq lazımdır. Üçüncü amil isə çox güclü fitri istedadla malik ərəb şairinin öz ana dilinin lüğət tərkibindəki zəngin söz ehtiyatından bacarıqla istifadə etməsi amilidir. Və nəhayət, biz buraya dördüncü amil kimi Cahiliyyət dövründə, Qureys qəbiləsinin ərazisində fəaliyyət göstərən «Okaz», «Məcənnə», «Zu-l-Məcaz», «Mirbəd» kimi bazarların da senzuraçılıq fəaliyyətini əlavə etsək, onda Cahili şeirinin belə uğur qazanmasının səbəblərini aydın duyub dərk edə bilərik.

“İrənin mədəni həyatı İslam dönəmində və İrə əsilli ədiblərin ərəb ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri”adlanan üçüncü yarmfəsil,islam dininin necə İrana gəlməsi,İrənlilərin təzə dini qəbul etməsi, yeni dinin müntəzəm qanunlar gətirməsi,ərəb

¹ İskəndərli Cabir. Cahiliyyə dövrünün bütperəst ərəbləri və monoteizm, «Elmi araşdırmalar»,Bakı, 2006, s72-75

dilinin fars dilinə təsiri və İranlı yazıçı və şairlərin bu dinə müstəsna xidmətləri bu bölümün əsas məzmunlarını təşkil edir. Tanınmış Azərbaycan professoru, ərəb-məhcər ədəbiyyatının keçmiş SSRİ-də əsas araşdırıcısı olan A.N.İmanquliyeva yazır ki, «hər bir millətin inkişafı tarixində onun nailiyyətinin dünya sivilizasiyanın tərkib hissəsinə çevrildiyi bir çiçəklənmə dövrü olur»¹. İranın tanınmış alimlərindən ustad Mütəhhəri (1298) İran xalqının hansı dil qrupuna aid olması və onların islama bağlılığı barədə verdiyi açıqlamasında belə bir fikir yürüdü: «Biz – (İranlılar. M.Kərim) mənşəcə və nəsil şəcərəsi etibarlı ilə Ariyayi dövrünə mənsubuq, təfəkkür və ictimai-mədəni həyat tərzı baxımından isə İslamiyik və ona bağlıyıq»². Digər bir İran alimi doktor Mo'in(1297) isə İranın İslam dinini qəbul etməklə nələrə nail olması barədə belə yazır: «İslam İrana qədəm qoyduğu gündən bu ölkəyə yeni bir yol, yeni bir təriqət və müntəzəm qanunlar gətirdi və islamın İranda yayılması ilə xalqı yeni, saf, müqəddəs imana yetirdi, eyni zamanda ərəb dili bizim ikinci bir dilimizə çevrildi ki, onların da İranda təbliğatçıları Sədi və Hafız oldu və bu dildə onlar zəngin bir irs yaratdılar»³. Rəşidi xəlifələrindən sonra Əməvilər dönəmində digər xalqların nümayəndələrinə onların nə qədər elmi, savadlı olmalarından asılı olmayaraq ictimai-siyasi həyatda iştirak etməyə icazə verilmirdi, onlar hər hansı bir, hətta kiçik rütbə və vəzifəyə belə yaxın buraxılmırdı, bütün imtiyazlar, vəzifələr yalnız ərəblərə məxsus idi. Amma əksinə, Abbasilər dönəmi ərəb ədəbi-mədəni fikrinin inkişafında görkəmli bir dönmə idi və bu dövəmdə Abbasi xəlifələri dünya sivilizasiyasına çox ümdə töhfələr verdi. Bu fikri tanınmış ərəb ədəbiyyatı tarixçisi Hənnə əl-Faxuri(1916) də təsdiqləyərək deyir ki, həmin dövəmdə İranlılar bəni Abbas xəlifələrinin dərbarlarına çox nüfuz etdilər və öz adət-ənənələrinin, elmlərinin ərəblər arasında yayılmasına çox cəhd etdilər. Dövləti idarə sisteminə ilkin olaraq vəzirlik idarə sistemini gətirən farslar Bağdadda «Hikmət evi» (دارالحكمة/Dar əl-hekmə) tərcümə mərkəzi yaratdılar, şeir və musiqinin inkişafına rəvac verdilər. Ərəb elmi adlanan: lüğət, şeir, nəhv, tarix, tərcümə, hədis və ... s kimi sahələrdə İranlılar çox dəyərli

¹ İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri. Bakı, «Elm»,2003, 398 s, s.15

² مطهری مرتضی ، خدمات متقابل اسلام و ایران ، تهران ، انتشارات صدرا ، چاپ 19
1372، کلّ ص : 746 ص18

³ معین محمد ، مزدیسنا و ادب فارسی ، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ 2 ، 1380 ،
کلّ ص : 1009 ، ص16

şəkildə iştirak etdilər.¹ Bu mənada Bağdadda yaradılmış tərcümə mərkəzinin xüsusi rolunu qeyd etməliyik ki, bu işi bir tərəfdən İranlı tərcüməçilər yerinə yetirdilər, digər bir tərəfdən isə onlar fars dilindən bir sıra əsərləri ərəb dilinə çevirdilər. Bu tərcüməçilər bunlar idi: Əbdüllah ibn Müqəffə, Nəbəxt ailəsi, Xəlidin uşaqları Yusif və Musa, Ziyad Təmininin oğlu Əli Səhlin oğlu Həsən, Salimin oğlu Cəbillə, Əbdülhəmid əl-Katib və s.

İbn Müqəffə bir sıra tərcümə və orijinal əsərlərin müəllifidir. Bunlar Firdovsinin «Şahnamə» əsərinin yazılışında bir mənbə kimi istifadə etdiyi «Xudaynamə», «Kəlilə və Dimnə», «əl-Ədəb əs-səğir» və «əl-Ədəb əl-kəbir», «Ayinnamə», «Tac» (Ənəşirəvanın tarixi haqda), «Əddurrə əl-yətimə və əl-cövhərət əs-səminə», «Risalə əs-Səhabə və əl-həşimiyyə» kimi əsərlərdir.

Deməliyik ki, fars əsilli ərəb şairləri Bəşşar ibn Bərdun(96 - 168 h.q) və Əbu Nuvasın(133-196 h.q) da ərəb şeirinin inkişafında misilsiz xidmətləri olmuşdur. Bəşşar ərəb ədəbiyyatında ərəb və fars mədəniyyətinin ilk sintezinə nail olan şairlərdən idi. Bu fikri onun haqqında tədqiqat işi yazan ərəb ədəbiyyatşünası həccəb Məhəmməd «Ərəblər və farslar arasında ədəbi mücadilə» (المجادلة) adlı əsərində demişdir. Bəşşar ərəb poeziyasında özünün yüksək təşbihləri, mədhiyyələri, kəskin satiraları - həcviyyələri ilə tanınan bir şair olmuşdur. Ümumiyyətlə o Abbasilər dövrünün ən məşhur yenilikçi şairlərindən biri hesab olunur. Bir nümunə onun sözlərindən eşitmək yerinə düşərdi:

إِنَّ اللَّدَى حَيْثُ تَرَى الضَّغَاطَ².

-Hər bir yerdə izdiham görürsən, suyun şəhi ya yağışın səbəbindəndi. Sədi:

هرکجا چشمه ای بود شیرین مردم و مرغ و مور گرد آیند.³

-Haradaki şirin sulu bulaq var, insanlar və heyvanlar (toyuq və qarışqalar) oraya toplaşarlar.

Bütün bunlardan sonra demək lazımdır ki, müştərək ərəb-islam mədəniyyətinin formalaşmasında əslən əcəm-fars olan bir sıra şair və ziyalıların olduqca böyük rolu olmuşdur. Bu müştərək ədəbiyyatın inkişafında isə XIII-XIV əsrlərdə yaşamış fars şairləri Sədi və Hafiz Şirazilərin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

براون ادوارد، تاریخ ادبیات ایران، مترجم علی پاشا صالح و دیگران، تهران، انتشارات مروارید، 1366، ص204

میدانی ابوالفضل احمد، مجمع الامثال، بیروت، منشورات دارالمکتبة الحیة، 1999 م، کل² ص: 21 جلد: ص: 120 / 1

خزائلی محمد، شرح گلستان سعدی، تهران، انتشارات جاویدان، چاپ سوم، 1355، کل³ کتاب: 752، ص 68

“Ərəb ədəbiyyatşünaslığında Sədi ilə Mütənəbbinin müqayisəli araşdırılması ” adlanan ikinci fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.” Birinci yarım fəsil **“Mütənəbbi və Sədinin yaradıcılıqlarına qısaca nəzər”** adlanır. Mütənəbbi ilə Sədi ərəb və fars poeziyalarının orta əsrlərdə yaşamış iki nəhəng şəxsiyyətidir. Hər iki şairin yaradıcılığı barədə istər ərəb ədəbiyyatşünaslarının, istərsə də fars tədqiqatçıların müəyyən qədər araşdırmaları mövcuddur. İraq şairi **Əl-Mütənəbbi** (özünü peyğəmbər sayan) təxəllüsü ilə məşhur olan Əbu-t-Təyyib Əhməd ibn əl-Hüseyn (303-354-ci h.q. 915-965-ci m.) Kufənin Kəndə adlı məhəlləsində kasıb bir ailədə həyata göz açmış və həmin yerdə də böyüyüb boya-başa çatmışdır. O, İsmailiyə məzhəbinin etiqadlısı olmuşdur və çoxlu sayda səfərlər edərək, bilik və təcrübə qazanmış şairlər silsiləsindəndir. “Şair Şam, Misir və İran kimi ölkələrə səfər edərək ömrünün bir hissəsini həmin ölkələrdə keçirmişdir.”¹ Mütənəbbinin həyatında xüsusi bir nöqtə var: o, peyğəmbərlik iddiasıyla Bəni-Bəkr arasında siyasi-dini hərəkətlərə başlayır və hökumət tərəfindən tutularaq həbs olunur. Bir müddətdən sonra bu işə pəşman olaraq tövbə edir və həbsxanadan azad olur.²

Mütənəbbi, bədəvi ərəblər arasında yaşadığından əsil ərəb dilini çox gözəl mənimsəmiş, bu səbəbdən də ərəb ədəbiyyatında böyük məharət sahibi kimi tanınmışdı. Hər bir şairin şeiri onun həyatının güzgüsüdür və Mütənəbbinin elə bir şeiri yoxdur ki, orada o, özündən söz açmasın. Onun şeirlərini təhlil edərkən belə faktlar üzə çıxır: O, deyir: “ما نال أهل الجاهلية كلهم - cahili şairlərin heç birisi şeiridə mənə çatı bilmədi.”³ O, bütün ömrünü məqsədlərinə çatmaq uğrunda mübarizə aparan qürurlu, yüksək amallı, təkəbbürlü bir şəxsiyyət kimi göstərib. Ərəb ədəbiyyatı tarixçiləri, o cümlədən, Ömər Fərrux və Hənnə Əl-Faxuri Mütənəbbinin yaradıcılığını mövzu rəngarəngliyinə görə dörd dövrə bölürlər:

Birinci dövr: Fəxrətmə və təkəbbürlülük dövrüdür. Şair bu dövrdə İsmaililərin həyat düşüncələrinin nişanəsi olan böyüklük və ucalıqdan, mövcud xilafətin quruluşunun qan tökmək üzərində qurulmasından bəhs edir.

¹ محفوظ حسين على ، منتبى و سعدى ، تهران ، انتشارات روزنه ، چاپ اول ، 1377 ، كل ص 332 ، ص 4

² ترجمانی زاده احمد ، تاريخ ادبيات عرب ، تبريز ، دانشگاه آزاد اسلامی ، 1370 ، كل ص : 370 ، ص 143

³ دود پوتا عمرو محمد، تأثير شعر عربى بر تكامل شعر فارسى، مترجم سيروس شميضاء، تهران، انتشارات صدای معاصر، 1382، كل ص: 240، ص 40

İkinci dövr: Cihad və milləti sevmək dönəmi. Bu şeirlər şairin otuz yaşından sonrakı dövrü şairin Hələbdə, Seyfüddövlənin xidmətində olduğu dövrü əhatə edir. Onun əfsanəvi, qəhrəmanlıq şeirləri bu zaman kəsiyində formalaşır və həmin dövrdə onun şeirlərində ifadə olunan bir sıra hikmətli sözlər, müdrik kəlamlar diqqəti cəlb edir.

Üçüncü dövr: Ümid və məyusluq dövrüdür. Şair Seyfüddövləni tərk edərkən var-dövlət əldə etmək ümidilə Misirə gedir, lakin, onun bu istəkləri heç vaxt gerçəkləşmir. Bu səfərlərin töhvəsi isə həcvli və didaktik nəsihətli şeirlər silsiləsindən ibarətdir.

Dördüncü dövr: Kamillik və təkamül dövrü. Misirdən qayıtdıqdan sonra İraq və İranda olduğu dövrlərdə, şair arzularının reallaşmamasından bədbinləşərək, sönməzdən əvvəl özündən son bir parıltı saçan çıraqlar kimi işıqlanır və həmişəlik sönür.

”حكمة المتنبي ثمرة تجربة و تفكر عميق“¹

–“Mütənəbbinin hikməti onun zəngin həyat təcrübəsinin və dərin təfəkkürünün məhsuludur.”

Sədi Şirazi təxminən(606 h.q. – 1209 m).- də Şirazda dini alimlər ailəsində dünyaya gəlmişdir və eləki deyiblər: “Sədi bu nəqş-nigarlı və sevincbəxş abu-həvanın həmişəlik ruh-rəvani olan bir şəxsiyyətidir.”² O, ibtidai təhsilini Şirazda aldıqdan sonra təhsilini davam etdirmək üçün Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsinə yollanır və o dövrün adlı-sanlı ustadlarından, o cümlədən, Əbül-Fərəc Əbdür-Rəhman Cövizdən yüksək səviyyədə təhsil alır. Adı qeyd olunan alim şairin dini və şəriət elmlərində ustadı olub və o, Sədini “Mürəbbi və şeyx” adlandırmışdı. Şair irfani nəzəriyyələrdə alim və arif olan digər bir şəxsədən - Şəhabəddin Əbu Həfs Ömər Söhrəvərdidən də yüksək səviyyədə bəhrələnmişdir.

Doğrudur, tarixilik baxımından, ərəb Mütənəbbi ilə fars Sədi arasında təqribən üç əsrlik bir fərq mövcuddur, amma bununla belə, hər iki şairin həyata, cəmiyyətə, İnsanlara, dini dünyagörüşünə, əxlaqi – etik təfəkkür və düşüncələrə baxışlarında ümumi oxşarlıqlarla yanaşı, fərdi fəlsəfi düşüncə və təfəkkür tərzində hakimdir ki, onları bir qədər ətraflı araşdırmaq lazımdır. Məhz həmin müdrik təfəkkürün fəlsəfi ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir ki, vaxtilə «Müəlləqələr»in Kəbə divarlarını bəzədiyi kimi Sədi Şirazinin bir şeiri də YUNESKO-nun(Birləşmiş Millətlər

¹ الفاخوري ، حنّا ، الجامع في تاريخ الادب العربي ، بيروت ، دار الجيل ، الطبعة الثانية ، 1995 ، م ، كلّ ص : 1083 ، ص 786

² حاكمي اسماعيل ، طيران آدميت ، مركز بازنشاسي اسلام و ايران ، چاپ اول ، 1382 ، كلّ ص : 240 ، ص 90

Təşkilatının) Parisdə yerləşən iqamətgahının foyesində binaya daxil olanların dərhal gözlərini oxşayır. Həmin şəirdə Sədi insanları bəşəriyyətin gələcək taleyinə biganə olmamağa çağırır:

بنی آدم اعضای یکدیگرند که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار¹
تو کز محنت دیگران بی غمی نشاید که نامت نهند آدمی.

Bəni adəmin hər bir fərdi

Eyni bir bədənin üzvüdür

Bəşəriyyət eyni bir cövhərdən yaranmışdır

Əgər onun bir əzası dərdlərə mübtəla olarsa,

Onun digər bir üzvü yerində qərar tuta bilməz.

Əgər sən, özgənin dərdinə şərik olmasan,

Onda sənin Adəm övladı çağırılmağın günahdır.

Bu beytlər Sədi Şirazinin müdrikliyinə, mütəfəkkir bir düşüncəyə malik bir şəxsiyyət olduğuna zəmanət verən bariz nümunələrdir.

“Mütənəbbi və Sədinin fikirlərinin müqayisəli təhlili”

adlanan ikinci yarımfəsildə bu iki şairin fikirlərinin müqayisəli təhlilinə diqqət yetirilir. Livanlı ədəbiyyatşünas Hənnə əl Faxuri (1995) Mütənəbbi haqda belə yazır:

المتنبی من اعجب الشخصیات التي عرفها تاريخ الادب العربي لانها شخصية كثيرة الحسنات و كثيرة السيئات كثيرة حسنات العبقريّة و الشمم و كثيرة سيئات لاخلق المستعصية القاسية التي لاتري غير طريق الكبريا منطلقا للأمال و الأعمال و هي في عنفوانها الجارف و عنجهيتها الصارخة بغیضة بقدر ما هي محببة و هي في حياتها و مماتها حديث الدنيا و شغل الناس²

«Olduqca əlamətdar bir haldır ki, ərəb ədəbiyyatı tarixi Mütənəbbini ən istedadlı bir şəxsiyyət kimi tanıyıbdır. Çünki, o, bir sıra müsbət və mənfi keyfiyyətlərə malik olsa da, olduqca qürurlu, izzət yolundan başqa bir yol tanımayan bir şəxsiyyət olmuşdur. O, özünü böyük işlər və məqsədlər yolunun izləyicisi, gənclikdə dəliqanlı və qocalıqda yardım istəyan qəzəbli bir şəxs idi.»

Qahirə Universitetinin professoru xanım doktor Əməl İbrahim Məhəmməd isə Sədinin ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeni belə səciyyələndirir :

و في نهاية المطاف لا اعرف عبارة يمكن ان اصف بها سعدي اذق من قولي: يانه كائ من الايرانيين المسلمين الذين استقبل اجدادهم اللغة العربية بحفاوة بالغة و اكرموها بترحيب حار فافقروا ضيافتها ثم لبثوا ان عدّوها لغتهم الاساس جنبا الي جنب لغتهم القومية

فروغی محمدعلی ، تصحيح گلستان سعدی ، تهران ، انتشارات ققنوس ، چاپ 6 ، 1369 ، کل¹
ص : 198 ، ص 35

الفاخوري ، حنا ، الجامع في تاريخ الادب العربي ، بيروت ، دار الجبل ، الطبعة الثانية ، 1995²
م ، کل ص : 1083 ، ص 7

فلم يعتبروا انفسهم قطّ غرباء علي خوان لغتهم الاسلامية لغة القرآن الكريم الا و هي اللغة العربية.¹

“Sədinin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra onu tərif etməyə bundan layiqli söz tapa bilmirəm: “Həqiqətən, o, müsəlman İranlılardan sayılır, hansı ki, əcdadlarıtək ərəb dilini çox şövq və həvəslə qarşıladılar, sonra isə bu özgə dili kökündən öz dillərinə tərəf istiqamətləndirərək özlərini “Qurani-Kərim” və islam dili süfrəsi başında biganə hiss etmədilər.”

Biz bu bölmədə Mütənəbbi və Sədinin fikirləri əsasında İran və ərəb mədəniyyətlərinin bir-birinə təsiri məsələsinə toxunmağa cəhd edəcəyik. Təbiidir ki, heç kəs ədəbiyyatın millətlər və mədəniyyətlər arasında ən önəmli əlaqə vasitəsi olduğunu inkar edə bilməz. Müqayisəli ədəbiyyatda, hər şeydən öncə nəzərə çarpan əsas şey, şair və ədiblərini düşündürən oxşar fikir birliyidir. Belə ki, bir ölkədə şair bir fikir söyləyir və həmin düşüncə dünyanın başqa bir yerində, digər şair tərəfindən oxşar olmasa da fərqli formada qələmə alınır.

İndi isə bu iki şairin beytlərinin bəzilərində olan fikir oxşarlıqlarına nəzər salaq: Mütənəbbiyə görə ağıl, eşq müqabilində zəif və gücsüzdür. Məsələn, o deyir:

فمن شاء فلينظر الى منظري نذير الي من ظن ان الهوي سهل
وما هي ان لحظة بعد لحظة اذا نزلت في قلبه رحل العقل²

-Kim istəyirsə, qoy mənim simama baxsın. Eşqi asan hesab edənlər, qoy mənə nəzər yetirsin. Eşq baxış ardınca baxışdan başqa bir şey deyil. Əgər, o, ürəyə tuşlanarsa, ağıl qaçmalıdır .

Sədi də tərəddüdsüz bu fikri təsdiqləyir:

بسا عقل زور آور چيره دست كه سودای عشقش كند زیر دست³

- Nə qədər ağıllı insanların əqlini, eşqin sel daşı alt-üst edibdir.

Göründüyü kimi, istər Mütənəbbidən, istərsə də Sədidən nümunə gətirilən beytlərdə müstərik fikir birliyi mövcuddur. Bu beytlərə tarixi–xronoloji baxımdan yanaşsaq, burada belə bir qənaət də hasil etmək olar ki, ola bilsin ki, Sədi Mütənəbbinin fikrini məsruf edərək–yəni oğurlayaraq, onu farscaya çevirmiş və öz

ابراهيم محمد امل ، الاثر العربى فى الادب سعدى شيرازى ، قاهره ، الدار الثقافية لنشر ،
الطبعة الثانية ، 2000 م ، كل ص : 360 ، ص 352

محفوظ حسين على، منتبى وسعدى، تهران، انتشارات روزنه، چاپ اول، 1377، كل ص: 332، ص 235

فروغى محمدعلى، كليّات سعدى، تهران، انتشارات اميركبير، چاپ نهم، 1372، كل ص: 3³
1042، ص 287

ideyası kimi təbliğ etmişdir. Əlbəttə, bu heç də belə deyildir. Çünki Sədi kimi bir dahinin buna ehtiyacı olmamışdır. Bunu onun küll yaradıcılığı sübut edir.

Burada, nəzərin-baxışın ən kəskin, ən öldürücü silah olması barədə iki Şərq mütəfəkkirinin yürütdüyü müştərək fikir barədə bir həsiyə çıxıb deməliyik ki, bu fikir hər bir müdrik, duyğulu sənətkarın yaradıcılığında öz əksini tapa bilər. Məsələn, deməliyik ki, 105 il ömür sürmüş Azərbaycan aşığı Aşıq Ələsgər (1820–1925) bu fikri, yəni məşuqənin silahsız-filansız öz baxışı ilə aşıqın canın alması fikrini özünün “Öldürür” rədifli qoşmasında bu cür nəzərə çatdırır:

Dərdim çoxdur, dindirməyin, hazarat!

Məni bir alagöz ceyran öldürür.

Qılıncsız, tufəngsiz alır canımı,

Kimsə bilmir, pünhan-pünhan öldürür.

.....
Əzrayılı qanlı tutmasın anam,

Məni bir kirpiyi peykan öldürür.¹

Ulu Şərqin iki dahi şairinin gözəlin silahsız-sursatsız, baxışları ilə adamın canın alması fikri ilə Aşıq Ələsgərin yuxarıdakı nümunələrini müqayisə etdikdə, adamı heyrət bürüyür. Burada nə telepatiya, nə də məsruqat (ədəbi oğurluq) yoxdur. Burada, biz deyərdik ki, müdrik bir təfəkkür sahibinin həyat təcrübəsindən doğan qənaətin reallığa söykənən ifadəsi öz əksini tapmışdır.

“Mütənəbbi və Sədinin şeirlərində mistika, hikmət, təsvir və s. kimi məsələlərin bədii inikası” adlanan üçüncü yarım fəsildə adları çəkilən mövzularda geniş formada təhlil aparılıb. Mütənəbbi şeirlərində irfandan danışmayıb. Onun malik olduğu sifətlərə diqqət etməklə anlamaq olar ki, o, irfan məsələsinə o qədər də əhəmiyyət verməyib. O, ömrü həyatla mübarizə aparmaqdan başqa bir şey hesab etməyən qürurlu, iradəli, özündən razı bir şəxs olub və dünya ilə mücadiləyə təşəbbüs göstərüb. O, izzət və etibar axtarışında olub və əgər bir hakim, ya sultanın arxasınca gedibsə, məqsədi özünün sonsuz arzularına çatmaq, şüurunda yalnız güc və sərvət əldə etmək olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu barədə bizim qənaətimiz belədir ki, irfani fikirləri təbliğ edən kəsin Allaha, insana sevgisi, məhəbbəti dərin olmalıdır. Amma təəssüf ki, Mütənəbbi belə düşünmür. O, deyir :

فَبِحَا لَوْجِهَكَ يَا زَمَانُ فَإِنَّهُ وَجْهَ لَهُ مِنْ كُلِّ قُبْحٍ بُرْفَعُ²

¹ Aşıq Ələsgər Birinci kitab “Elm nəşriyyti,” Bakı, 1927, səh. 123, 126

² رضایی هفتادری غلامعباس — حسن زاده نیری محمد حسن ، شرح گزیده دیوان متنبی ، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ سوم ، 1389 ، کل ص : 437 ، ص 425

- Ey zəmanə! Sənin üzün qara olsun və Tanrı səni xeyir işlərdən məhrum etsin!

Sədinin ruhu elmə bürünüb və onun divanı hikmətli sözlərin məkanıdır. Bu hikmətli sözlərin kökü onun dünya görüşündən asılıdır. Şairin düşüncəsinə görə bu dünya və həyat insanın özünü axirət aləminə hazırlaması üçün bir fürsətdir. Gərək insan öz ruhunun təkmilləşməsinə çalışsın, ömrün hər anından istifadə etsin, aşiq olsun, daimi olmayan dünyaya ürək bağlamasın, öz həmkarlarına xidmət etməkdə bacardığı qədər fəallıq göstərsin. Onun fikrincə cisim fani və ruh isə əbədidir. Və arif insan hər bir yerə bu aləmdə nəzər salsın, yarananın izlərini mütləq görməlidir. Bu fikirlər aşağıdakı beytlərdə belə səslənir:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفترست معرفت گردگار¹

-Aqıl insanın nəzərində yaşıl ağacların yarpağının hər birisi, xalığı tanımaq üçün bir kitabça hökmündədi!

Sədinin düşüncəsində bütün dünyanın padşahlığı iddiası da o qədər önəmli deyil, ona yetişmək üçün bir damla olsa, nəhaq qan tökmək olmaz! Lakin, bizim dövrümüzdə bir sıra insanlar öz rahatlıqları naminə böyük soyqırımlara imza atırlar və bu əməllərindən qorxmurlar. Belələrinə insan demək olarmı?!

Vəsf (Açıqlamalı): Təbiəti vəsf etmək, demək olar ki, hər şairin istəyi, arzusudur. Ədəbiyyatda şairlər tərəfindən şeirlərdə istifadə edilən fələk, göy, ulduz, səhər, gecə və s. bədi vəsfın atributlarıdır. Mütənəbbi Seyfuddövlənin romalılarla baş tutan əksər döyüşlərində iştirak edib, ona görə də müharibə meydanının təsvirini çox geniş şəkildə əks etdirə bilmişdir. Belə ki, qılıncların müharibə meydanında parıltısı, yaxud toqquşmasının səsləri, əsgərlərin nəriltilisi və qan dənizinin yaranması, toz-torpağın göyə ucalması barədə əyani, real bir dil ilə danışır, çünki, özü bu səhnələrdə yaxından iştirak edibdir, həmin həyəcanlı hissləri yaxından müşahidə edibdir.

Mütənəbbi “Hədəs qalası”nda Seyfuddövlənin romalıların baş komandanı olan Domostogla döyüşü barədə belə yazır:

هل الحدث الحمراء تعرف لوئها وَتَعْلَمُ أَيُّ السَّاقِيينَ الغَمَائِمُ
سَقَتْهَا الغمامُ الغُرُّ قَبْلَ نَزْوِلِهِ فَلَمَّا دَنَا مِنْهَا سَقَتْهَا الجَمَامُ²

1 فروغی محمدعلی، کلیات سعدی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ نهم، 1372، کل ص 519 : 1042، ص 519

2 رضایی هفتادری غلامعباس — حسن زاده نیری محمد حسن، شرح گزیده دیوان منتتبی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، 1389، کل ص : 437، ص 201

– Görəsən, bu qırmızı qala öz rəngini tanıyırmı? Görəsən, o, bilirmi ki, onu hansı saqi doyurub?, buludlar , yoxsa düşmənlərin başlarının kasası?

Seyfuddövlənin gəlməsindən əvvəl ağ və sulu buludlar bu qalanı su ilə doyururdular, amma Seyfuddövlə ona yaxınlaşdığı vaxtdan, düşmənlərin beynlərinin kasası onların atəşini söndürür!

Onun şeir divanının hər yerini əhatə edən çoxlu vəsflər şairin bu sahədə gücünü, qüdrətini, sənətkarlığının ucalığını göstərir.

Sədi, o qrup şairlərdəndir ki, dünyanın müxtəlif guşələrinə çoxlu səfərlər edib və bu səfərlər-səyahətlər onun əsərlərində özəl izlər yaradıb. Şairin diqqət və uzaqgörənliyi sayəsində insanların vəsfi, mədəniyyətlər, coğrafi yerlərin adını çəkmək, təbiətin gözəlliklərini tərif etmək onun beytlərində cəlvələnidir. Özəlliklə o, vəsfdən faydalanaraq canlı səhnələri, eşitdiklərini və gördüklərini anlaşıqlı bir sadəlik və asanlıqla, şirin zəbanlı çatdırır. O, bahar fəslinin vəsfi barədə deyir:

1-اول اردیبهشت ماه جلالی	بابل گوینده بر منابر قضبان
2-برگل سرخ از نم اوفتاده لالی	همچو عرق بر عذار شاهد غضبان
3-روضة ماء نهرها سلسال	دَوْحَة سجع طیرها موزون ¹

– Cəlali təqvimə əsasında “Ordibeheşt” ayında (yazın 2-ci ayı) nəğmə oxuyan bülbul ağacın budaqları üzərində cəh - cəh vurur. Qırmızı gül üstə düşən mirvariyə bənzər yağış damcısı qəzəbli bir gözəlin sifətinə düşən tər damcısına oxşayır. Arxının suyu behişt suyu (səlsal) kimi olan bir bağ və bir bağat ki, onun quşlarının nəğmələri xoş ahənglidir.

Bu iki şairin Fəxr (özünü sevmək), Hica (satira) və başqa sahələrdə də çoxli miqdar müştərək məzmunları var ki dissertasiyada bu haqda nümunələr göstərilib. Azərbaycanın İranşünas alimi Məsiəğa Məhəmmədi Sədinin yaradıcılığındakı ərəblərdən bəhrələnmə meyillərinə toxunaraq göstərir ki, «Ömrünün böyük bir hissəsini ərəb ölkələrində keçirən, ərəb dili və ədəbiyyatını çox-çox «əllaməçilərdən» yaxşı bilən Sədi fars dilini saysız ərəbizmlər, oxucunun «nəfəsini kəsən» yapma təşbehlər, cansız metaforalar hesabına zənginləşdirmədi. O tarixi-ictimai şəraitin diktəsi ilə fars dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəbizmləri qəbul edərək ilk növbədə öz ana dilinin normalarına, onun daxili enerjisinə, ritminə, ahənginə, ən başlıcası canlı xalq dilinə istinad elədi və nəticədə fars

فروغی محمدعلی، تصحیح گلستان سعدی، تهران، انتشارات ققنوس، چاپ 6، 1369، کل ص: 1
198، ص 18

ədəbi dilinin onun ifadə imkanlarının bədii üslubunun etalonu sayıla biləcək ölməz əsərlərini yaratdı. »¹

Beləliklə, fəslə nəticə olaraq deməliyik ki, məhz bu yuxarıda söylənilənlər Sədi yaradıcılığına ərəb ədəbiyyatşünaslığında da çox böyük maraq oyatdı və onun ədəbi-bədii irsi ərəb ədəbiyyatşünasları tərəfindən də yüksək qiymətləndirildi və bu da heç şübhəsiz ki, iki qonşu Şərq xalqlarının ədəbi əlaqələrinin genişlənməsində özünün müsbət izini qoymuş oldu.

“**Hafiz Şirazi və ərəb ədəbiyyatşünaslığı**” adlanan üçüncü fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil “**Hafiz Şirazi Yaxın Şərq və Avropa şərqşünaslarının qələmində**” adlanır. Hafiz Şirazinin anadan olduğu tarix barədə fikirlər bir qədər yekdil olmasa da (onun doğum tarixini 1325 və 1329 kimi qeyd edirlər), vəfat tarixi isə 1389-cu il göstərilir. Hafiz Şirazi əslən İsfahandan olan Bəhaəddin adlı yoxsul bir fars ailəsində, Şirazda dünyaya göz açmışdır. Hafizin uşaq yaşlarında atası Bəhaəddin kişi vəfat etmiş və onun tərbiyəsi ilə anası məğşul olmuşdur. Hafizin uşaq yaşlarından elmə, təhsilə marağı böyük olmuş və mədrəsədə oxuduğu müddətdə Qurani-Kərimi başdan –ayağa, yəni onun 114 surəsinin hamısını əzbərləmişdir. Məhz buna görə də ona «Hafiz» ləqəbini vermişlər. Onu da qeyd edək ki, müsəlman aləmində belə adamlara «Hafizi Quran» («Qurani əzbərdən bilən») adını verirdilər.

Hafiz lirik şeirlər ustası idi. Əgər Firdovsi epik, Xəyyam fəlsəfi, Sədi müdrik-didaktika janrlarında böyük ustadlar idilərsə, Hafiz “lirik qəzəl janrında əsrlərdən bəri Yaxın və Orta Şərq xalqlarının sevgi-sevə oxuduqları, əzbərlədikləri, öz dillərinə tərcümə etdikləri, onlara çoxsaylı nəzirələr yazdıqları, şərh verməyə, tədqiq etməyə çalışdıqları ölməz əsərlər yaratmışdır.”²

Hafiz Şirazi farsca yazan Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi və Əvhədiddən təsirlənmiş və bu şairlərin ikisinin də istedadını yüksək dəyərləndirmişdir. Məsələn, o, “Sagınamə”sində yazır:

ز نظم نظامي که چرخ کهن ندارد چو او هیچ زیبا سخن³

- “Bu köhnə dünyada Nizami kimi gözəl söz söyləyən olmamışdır”. Hafiz həqiqətən də Marağalı Əvhədini özünə **piri-**

¹ Sədi Şirazi, Seçilmiş əsərləri, Müqəddimə: Məsiağa Məhmmədinindir, Bakı, 2009, 399s, s.11

² Hafiz Şirazi, Seçilmiş əsərləri, Müqəddimə: Əkrəm Cəfəridir, Bakı, «Öndər», 2004, 205s, s.4

³ معین محمد، حافظ شیرین سخن، تهران، انتشارات صدای معاصر، چاپ 3، 1375، ک
ص: 764، ص: 593

təriqət (məənəvi rəhbər) sayır. O, Əvhədi barəsində oxucuya belə deyir:

که این حدیث زیبر طریقتم یاد است نصیحتی کنمت یاد گیر و در عمل آر
مجو درستی عهد از جهان سست نهاد که این عجز عروس هزار داماد است¹

-Sənə bir nəsihət verim, öyrən ,yadında saxla və ona əməl et. Bu nəsihət **piri-təriqət**imdən yadımda qalıbdır. Əsası boş olan bu dünya min adaxlının gəlini olmuşdur!

Hafizin şeirləri, qəzəlləri Azərbaycan qəzəlxanlarının, müğənnilərinin diqqətini çəkmiş, onun şerlərindən ölümündən keçən beş əsr ərzində Azərbaycanda da geniş şəkildə istifadə etmişlər. Hələ ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan şairlərindən Məhəmməd Hadi və Mirzə Əliəkbər Sabir onun “Baş”, “Qəm məxur” qəzəllərini türk dilinə çevirmişlər. Nəsiminin qəzəli ilə Hafizin qəzəli arasında oxşar fikirlər də çoxdur. Məsələn, hər iki şair zamanənin onların istəyincə, arzu və düşüncələri ilə uyğun olmamasından gileylənsələr də inamla yaşayıb və dövrünün daima bu cür davam edə bilməyəcəyini qətiyyətlə bildirirlər. bu mənada Hafiz deyir :

دور گردون گر دو روزی بر مراد ما نرفت دایماً یکسان نباشد حال دوران غم مخور²

Bir-iki gün olmadı gər kamımızca bu zaman

Daima bir halda qalmaz halı-dövrən, qəm yemə

Bu fikir Nəsimidə belə nəzmə çəkilmişdir :

یک دو روزی دور اگر گردید برعکس مراد همچنین دایم نخواهد گشت دوران غم مخور³

Kamımız əksincə gərmiş eylədi dövrü-zəman

Böylə gərmiş eyləməz daim bu dövrən, qəm yemə.

Hafiz Şirazinin yaradıcılığı, xüsusən də onun qəzəlləri, Türk ədəbiyyatşünasları və şairlərinin də nəzər diqqətini zaman-zaman özünə cəlb etmişdir. Məsələn, tanınmış Türk ədəbiyyatşünaslarından Nihad Sami Banarlı, Təhsin Yazıcı, Fuad Köprülü, Çakəri Sinanın da adlarını çəkmək olar.

Çakəri Sinan : Çakeri her kim nazar edirse şerine senin

Dir selasetden bu Hafizdir, tahayyülde Kemal.⁴

¹ خزانلی محمد ، شرح گلستان سعدی ، تهران ، انتشارات جاویدان ، چاپ سوم ، 1355 ، کل کتاب : 752 ، ص 54

² قزوینی محمد — غنی قاسم ، تصحیح دیوان حافظ ، تهران ، چاپ سینا ، 1320 ، کل ص : 400 ، ص 173

³ جلالی پندری پدا... ، زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی ، تهران ، نشر نی ، چاپ دوم ، کل ص : 436 ، ص 212

⁴ Hatice A.XV yüzyl şairi Çakeri ve Divani.İstanbul.Scala yay 1999.263 s.s 263

Və bunlar bir daha sübut edir ki, Hafız Şirazi nəinki özündən sonra gələn fars şairlərinə təsir etmiş, o, eyni zamanda Türk ədəbiyyatında da özünün dərin izlərini qoymuşdur.

Birmənalı şəkildə vurğulamaq lazımdır ki, Avropa və Rus şərqşünaslığında da Hafız Şirazi şərqşünasların nəzər-diqqətindən kənarda qalmamış, onun yaradıcılığını həm Avropada, həm də Rusiyada arayıb araşdırmışlar. Məsələn, Qərbi Avropadan İohan Volfqanq Höteni (1742-1842) qeyd etmək olar. Hafizi Höteyə sevdirən onun şeirlərində ehtiva olunan müdrik fəlsəfi duyum, onun şeirlərindəki yüksək sənətkarlıq, böyük bəşəri ideallardır. İnsanın məhəbbəti, ülvî sevgi duyğuları, şərab və onun nəşəsi, gözəllərin naz-qəmzəsi və bu naz- qəmzəyə şairin verdiyi mənə, bahar və onun gətirdiyi gözəllik və sairədir. Onlarla həyatı mövzuların ürəklərə, qəlblərə xoş əhval-ruhiyyə bəxş edən poetik formalarda əks olunmasıdır, dinləyicinin qəlbini rıqqətə gətirməsidir. Höte Hafizdə bu xüsusiyyətə vurulmuşdur. Hətta o, "öz məşuqəsini (Mariyya)nı Hafiz kimi "Şaxi Nəbat" adlandırmışdır.¹

Höte şeirlərinin birində deyir:

“Wer nicht mehr liebt, und nicht mehr int.

Der lasse sich begraben”.²

- Bir kəsin ki, nə eşqi var və nə də xətası, onun ölməsi daha yaxşıdır. Bu fikir Hafız şeirlərinin birində belə ifadə olunmuşdur:

هر آن کسی که در این خانه نیست زنده به عشق بر او نمرده به قنای من نماز کنيد³

- “Kimsə ki, bu (dünyada) eşqin mənasını duya bilmir, mənə o ölməmiş ona ölü namazı qılınsa daha yaxşıdır.

Beləliklə qeyd etməliyik ki, Hafız təkcə fars kimi yox, konkret bir regionu, bir milləti təmsil edən şair kimi yox, o, ümumbəşəri, dünya xalqlarının şeirlərini məhəbbətlə, sevä-sevə oxuduqları cəhansümül bir şair olmuşdur.

“**Hafız Şirazi ərəb ədəbiyyatşünaslığında**”adlanan ikinci yarım fəsildə ərəb ədəbiyyatşünaslarının Hafız barədə söylədikləri fikirlərə geniş yer verilmişdir. Ərəb ədəbiyyatşünaslarının nəyə görə Hafizə belə diqqət yetirmələrinin səbəblərini aşağıdakılarda araşdırmaq mümkündür. 1.Hafizin “Qurani-Kərimə” böyük ehtiram bəsləməsi 2.Qurani əzbərləyən bir şəxs kimi tanınması 3.Ərəb

زَرِّين كُوب عبدالحسين ، با كاروان دُلّه ، تهران ، انتشارات علمی و فرهنگي، 1373 ، كلّ² ص: 457، ص 285.

معين محمد ، حافظ شیرين سخن ، تهران ، انتشارات صدای معاصر ، چاپ 3 ، 1375، كلّ³ ص: 764 ، ص 765

قزويني محمد – غني قاسم ، تصحيح ديوان حافظ ، تهران ، چاپ سينا ، 1320، كلّ ص: 4⁴ ص 165، ص 400

ədəbiyyatını dərinləndirməsi 4. Müəlləqələrdən bəhrələnməsi 5. Şərq fəlsəfi və irfani fikrindən, bəhrələnməsi. 6. Ərəb dilindəki müxtəlif çeşidli hikmətli şerhlərdən istifadə etməsi.

Miladi tarixinin 1989-cu ilində Suriyanın paytaxtı Dəməşq şəhərində Hafiz Şirazinin vəfatının 600 illiyi münasibətilə “Hafiz Şirazi şair əl-irfan və əl-insan” adı altında bir beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Həmin konfransda oxunmuş məruzələr elə həmin ildə eyni ad altında bir məqalələr məcmuəsində çap olunmuşdur. Bu məcmuədə konfransda iştirak edən İran alimləri ilə yanaşı on ikiyə qədər ərəb şair, ədib və ədəbiyyatşünasının məqalələri toplanmışdır. Dissertasiyyada bu haqda geniş şəkildə məlumat verilmişdir.

Hafiz Şirazinin şerhləri hələ öz sağlığında, daha doğrusu elə gəncliyində dillər əzbəri olmuşdur. Onu həm adi insanlar, həm də əmirlər, şahlar sevmiş və onun şerhlərini xoşlamış və bu şerhləri əzbərləmişlər. Hafiz nəinki eşqə, məhəbbətə aid yazdığı qəzəlləri ilə, hətta özünün məntiqi danışıqı, həzircavablığı ilə də diqqəti cəlb etmiş və dinləyicisində özünə qarşı xoş təəssürat yaratmışdır. Məsələn, Hafizin Teymurlənglə qarşılaşması, onun Teymurlənglə görüşü bütün Hafizsevərlərin, Hafiz tədqiqatçılarının, eləcə də ərəb ədəbiyyatşünaslarının çox təqdir etdikləri bir görüş olmuşdur və bu görüşdə Hafizin əmirlə söhbətdəki həzircavablığı bir xoş hadisə kimi daima oxucusunun, dinləyicisinin yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır. Və bu hekayət öz əksini bu bölmədə tapmışdı. Biz burada eyni zamanda Əbu Nüvasın da həzircavablığının şahidi oluruq.

Bu bölmədə müasir ərəb ədəbiyyatşünasları o, cümlədən: Əmin əl Şəvarebi, Əmər Fərrux, Əsəd Əli, Həsən əl-Əmin, Luis Məluף və s. kimi ədəbiyyatşünasların da Hafizin haqındakı fikirlərinə geniş yer verilmişdir.

“Hafiz Şirazinin Qurani-Kərim və hədislərdən bəhrələnməsi” adlanan üçüncü yarım fəsildə şairin Qurani-Kərim və hədislərdən bəhrələnməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hafiz Şirazinin ərəb dünyası ilə bağlılığını üç istiqamətdə araşdırmaq mümkündür. Bunlardan birincisi Qurani-Kərim, ikincisi hədislər və ərəb folkloru üçüncüsü isə ərəb poeziyası ilə yaxından təmasda olmaqla bağlıdır. Bu bölmədə Hafizin yaradıcılığında bu üç başlıca istiqamətin necə əks olunmasının şərhinə çalışmışıq. Hafizin şerh divanında «Quran» və hədislərin təsiri olduqca böyükdür. Məsələn o, bir şerində deyir:

چشم حافظ زیر بام قصر آن حوری سرشت شیوه جنات تجری تحتها الانهار داشت.¹
 -Hafizin gözü o mələk sifət məşuqənin qəsrinin tavanı
 altında bir behiştə bənzər oldu ki, ondan çaylar axar. Qurani-
 Kərimdə bu fikir belə səslənir.

قُلْ اَوْثِقُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْ لِلَّذِيْنَ اٰتَقُوا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنٰتٌ تَجْرٰى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ
 خَالِدِيْنَ فِيْهَا وَاَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ بَصِيْرٌ بِالْعِبَادِ.²

-Ey Peyğəmbər! De: Əgər istəyirsinizki, sizə bir nemətdən
 müjdə verək (bu maddi cazibələrdən çox-çox üstündür) O kəslər ki,
 pərhizkarlıq edirlər, tanrının yanında elə bağ bağat ki onlardan su
 arxları axır onlar həmişəlik orda qalacaqlar, təmiz həyat yoldaşlarına
 malik olacaqlar və bu nemətlərdən üstün olan Allahın razılıq
 nemətindən faydalanacaqlar.

**“Hafiz Şirazinin klassik ərəb ədəbiyyatından
 bəhrələnməsi: oxşar və müştərək mövzular”** adlanan dördüncü
 yarım fəsildə şairin ərəb ədəbiyyatından necə bəhrələnməsi barədə
 danışılır. İran alimi, ustad Xürrəmşahi (1324 h.ş) yazır ki, o, Hafizin
 divanında iyirmi dörd qəzəldə, «muləmmə» şəklində bir qitədə, on
 doqquz beytə və sırf ərəb dilində işlənmiş əlli bir misraya rast
 gəlmişdir. O, hələ buraya Qurandan alınmış hekayətlərin «təlmihini»ni
 və yenə də Qurandan iqtibas edilmiş iyirmiyə qədər şəri daxil etmir.
 Bu fakt onu göstərir ki, heç kəs indiyə qədər Hafiz kimi fars şerinə
 ərəbi deyim, fikir, ifadə, söz və istilahları gətirməmişdir. Hafiz bu
 nümunələrlə özünün təkcə ərəb dilinə olan həvəsini, islam dininə
 olan məhəbbətini nümayiş etdirməmişdir. Deməliyə ki Hafiz eyni
 zamanda iki mədəniyyətə, iki poetik məktəbin arasında bir rabitə
 yaratmış və bununla da iki xalqın ədəbi əlaqələrinin genişlənməsində
 bir təməl daşı qoymuş və bu əlaqələrin özündən sonra da inkişafına
 bir zəmin yaratmışdır. Biz Hafizin klassik ərəb poeziyasından
 bəhrələnmələrini onun Cahiliyyət və Sədrul İslam dövrü şairlərindən,
 eləcə də Əbu Nüvas, Mütənəbbi, Əbul Əla əl-Məərri və İbn ər-Rumi
 kimi şairlərindən təsirlənmələrində görürük. Hafizin şeirlərində ilkin
 olaraq Cahiliyyət dövrü şairlərindən əsasən «Müəlləgə» “sahibləri
 kimi tanınan İmruul Qeys, Tərəfə ibn əl-Əbd, Züheyr ibn Əbi Sulma,
 Ləbid ibn Rəbiə, Əmr ibn Kulsum, Haris ibn Hillizə, Əntərə ibn
 Şəddad kimi şairlərdən təsirlənməyə rast gəlmək olar. Məsələn
 İmruul Qeys deyibdir:

خطیب رهبر خلیل ، شرح دیوان غزلیات حافظ تهران ، انتشارات صفی علیشاه ، 1363، کل
 کتاب : 724 ، ص 108

قرآن حکیم ترجمہ بہ انگلیسی، صفارزادہ طاہرہ ، قم ، انتشارات اسوہ ، چاپ سوم ، کل ص
 1464 ، ص 108

فَقَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَ مَنْزِلٍ بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْمَلٍ . . .¹

-Ey həmsəfərlər! Bir an dayanın ki, biz səfər etmiş yarı yada salıb ağlayaq. Onun evi «Dəxul», «Huməl», qumluqlarının arasında idi. Hələ də şimal və cənub yelləri onların xeymələri və çadırlarının külünü dağıtmayıb və ruzigarın keçməsi onun məhəbbətini mənim ürəyimdən silə bilməyib. Mənim məşuqəm ayağa duranda ondan müşk qoxusu səpələnirdi, elə bil ki, badi səba onu qərənfil ətrinə bürümüşdü.

Hafiz deyir:

ای نسیم منزل سلمی خدا را تا به کی ربع را بر هم زخم اطلال را جیخون کنم²

-Ey Səlmanın evinin nəsimi nə vaxtadək mən onun ayaq izlərini axtarım və viranələri göz yaşılə doyurum?

Məsələn, biz təhlil apararkən gördük ki, İmruul Qeys səfərə çıxmış yarın xatirinə ağlayır, Hafiz «Səlma»-nı yada salaraq göz yaşı axıdır, Tərəfə «Səhməd» daşlığında «Xövlə»nin izlərini axtarır və digər tərəfdən Hafiz şükr edir ki, yarı sağ-salamat «Zisələm»ə çatıbdir... Və s.

Kəb ibn Zühəyr «əl-Burdə» qəsidəsində deyib:

بَانَتْ سَعَادُ فَقَلْبِي الْيَوْمُ مُتَبَوِّلٌ مُتَيْمٌ لِرْهَالِمِ يُقَدِّمُكَ بُولُ . . .³

«Suad (Kəbin məşuqəsi) məndən uzaqlaşdı, halbuki, mənim ürəyim onun eşqindən dərdə mübtəla olubdur. Mənim Suadım ayrılıq səhərində bir ceyran kimi qara gözlərini aşağı dikmişdi. O qadın güləndə mirvariyyə bənzər dişləri sanki xoş ətirli şərab piyaləsində par-par parıldayırdı. Hafiz isə öz yarını belə vəsf edir:

تَابَ بِنَفْسِهِ مِى دَهْد طَرَهْ مَشْكَسَاى تُو پَرْدَه غَنْجَه مِى دَرْد خَنْدَه دَلْگَشَاى تُو⁴

- “Sənin saçların bənövşə gülünün qulağını burur. Sənin gülməyin ağzuvun butasını açır və o çiçəklənir.

Yuxarıda səslənən misralarda məşuqun burulmuş və xoş ətirli saçlarını bənövşəyə və dodağını qönçəyə bənzətməsi onun yüksək sənətkarlığını əks etdirir, o da Kəb ibn Zühəyr tək müştərək məzmunlarla məşuqənin xatirəsini yad edir və onun tək ümidi var ki,

آیتى عبدالمحمد ، ترجمه معلقات سبع تهران ، انتشارات اشراقى ، چاپ اول ، 1345 ، كل¹

ص : 144، ص 22

قزوینى محمد — غنى قاسم ، تصحيح ديوان حافظ ، تهران ، چاپ سینا ، 1320، كل ص :²

ص 400، ص 240

ابن النديم اسحاق بن محمد ، الفهرست ، تهران ، انتشارات خوارزمى ، چاپ دوم ، 1361 ، كل³

كل ص : 856 ، ص 183

مرتضوى منوچهر ، مكتب حافظ ، تهران ، انتشارات توس ، چاپ دوم ، 1365 ، كل⁴

ص: 551 ، ص 413

yarın eşq və məhəbbətindən faydalansın və bu müştərək hiss və düşünmək dünya şair və ədibləri arasında mövcuddur; istər Hafiz olsun, ya Kəb ibn Zühəyr, ya Nizami Gəncəvi və ya da İmruul Qeys!

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş və çıxarılan əsas müddəə və qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Orada qeyd olunmuşdur ki, istər fars, istərsə də ərəb, eləcə də ümumiyyətlə Şərqsünaslıq elmində indiyə qədər bu mövzu diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Məhz buna görə də aktuallığı nəzərə alınaraq mövzu tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, İran poeziyasının XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış iki Şiraz şairi Sədi və Hafizin yaradıcılığında islami mövzular mühüm yer tutmuş və bu şairlərin poetik dünyasında islama, Qurani-Kərimə, müqəddəs hədis və ayələrə hədsiz məhəbbət mövcud olmuşdur.

Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bu iki şairin yaradıcılığında ərəb folklorundan, klassik dövr ərəb şairlərindən iqtibas olunmuş, deyim və fikirlər, bəzi ərəb hekayətlərinin məzmununun fars dilinə şirin bir dil ilə nəzmi öz əksini tapmışdır. Və məhz buna görə də bu iki şairin islam dünyasına bəslədikləri məhəbbət ərəb ədəbiyyatşünaslığında böyük marağa səbəb olmuş və onlar bu şairləri ərəb ictimai-mədəni, ədəbi mühitində təbliğ edərək, onların şeirlərindən ərəb dilinə nümunələr tərcümə etmişlər. Bununla da onlar bu şairlərin fars-ərəb ədəbi əlaqələrinin inkişafındakı müstəsna xidmətlərinin olduğunu qətiyyətlə təsbit etmişlər. Dissertasiya işi Azərbaycan, rus, türk, Avropa, ərəb, fars dillərində olan zəngin ədəbiyyat siyahısı ilə yekunlaşır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. İranın İslamdan qabaqki mədəni həyatı haqqında/ “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu, Bakı; AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2010, №3, s. 415-421

2. İranın İslamdan qabaqki mədəniyyəti barədə/ “Elmi axtarışlar” məqalələr toplusu, Bakı; AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2010, № 2/04, s. 204-207

3. İran və Ərəb kulturlərinin bir-birinə təsiri barədə (Mütənəbbi və Sədinin oxşar fikirləri əsasında) / “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu, Bakı; AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2010, №11, s. 321-326

4. Mütənəbbi və Sədinin əsərlərində müştərək məzmunlar/ “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu, Bakı; AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2012, №7, s. 411-417

5. Comparative analysis of views of Mutanabbi and Sadi/
Вестник КазНПУ им. Абая, 2012, №3, s.102-105

6. تتبعات و تضمينات حافظ از ادبيات عرب. فصلنامه (ساقی معرفت). تبریز. 12-25 شماره 27 و 28 ص 12-25
2012 Hafizin ərəb ədəbiyyatından tədqiqat və təzminləri, / fəslnamə. Saqie Mərifət. Təbriz. 2012. № 27-28 s. 12-25

7. حافظ در نقد ادب عربی. تبریز. 2012. فصلنامه (ساقی معرفت). شماره 30 و 29. ص 25-37
Hafiz Ərəb ədəbiyyatının tənqidində/ fəslnamə. Saqie Mərifət. Təbriz. 2012. №29-30 s. 37-25

8. Şərq ədəbiyyatının iki parlaq ulduzu: Mütənəbbi və Sədi /elmi konfrans (akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda) Bakı. 2012. Məqalə: s. 295-296

9. Şərq Xalqları Ədəbiyyatı: Ənənə və Müasirlik mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın MATERIALLARI (Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş) BAKI. “ELM” 2014. Məqalə: s. 92-9

СААДИ И ХАФИЗ В АРАБСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию роли Саади Ширази и Хафиза Ширази в иранской и арабской литературе. Диссертация состоит из введения, трёх глав, десяти параграфов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность работы, говорится о научной и общественной значимости проведённого исследования, раскрываются его теоретико-методологические принципы и общая структура.

В первой главе диссертации представлен краткий обзор литературной и культурной жизни Ирана и Арабского Востока в доисламский период. Дана трактовка различных этапов развития, литературного наследия и мировоззренческих аспектов этих двух культур. Здесь, также раскрываются особенности этапа, охарактеризованного как период шахского правления и, с другой стороны, рассматриваются такие проблемы, как язык, религия, жизненно-бытовой уклад на Аравийском полуострове.

Вторая глава называется «Сравнительный анализ творчества Саади и Мутанабби» и состоит из трёх параграфов. В первом параграфе исследуются творчества, произведения и жизненные пути этих двух поэтов. Во втором параграфе произведён сравнительный анализ взглядов Мутанабби и Саади. В третьем параграфе исследуются и раскрываются такие проблемы, как ирфан, мудрость (хикмат), литературно-художественное описание, художественная иника, и другие.

Третья глава – «Хафиз Ширази и арабское литературоведение» состоит из четырёх параграфов. В первом параграфе отражается подход к жизни и творчеству поэта в европейском востоковедении и на Ближнем Востоке. Во втором параграфе рассматривается то место, которое отводится Хафизу Ширази в арабском литературоведении, и приводятся мнения арабских учёных по этому вопросу. В третьем параграфе показано то, в какой степени Хафиз обращался в своём творчестве к Корану и хадисам, а также приводятся примеры. В четвёртом параграфе изучено влияние классической арабской литературы на творчество Хафиза и Саади, представлен анализ на основе трактовки общих и схожих тем в их поэтическом наследии.

В заключении диссертационной работы подведены итоги исследования, обобщены его научные выводы и результаты.

HAFEZ AND SAADI IN ARABIC CRITICISM

SUMMARY

In the presented dissertation the roles of Saadi and Hafez (shirazi Poets) in Iran and literature are shown. The dissertation consists of the introduction, three main parts, conclusion, and resources and references.

The actuality of the subject, the used method, the scientific innovations, its social and scientific importance, general structure, the orical principles and mythology are explained in the introduction.

In the first part, we have a glance at literary and civil life of Pre-Islamic Iran and Arab. Different periods of these two civilizations, their lives, literary heritage and universal views are explained. The outstandirc period of Iran's kingdom before Islam is shown and besides, the language religion, life style and other related subjects to Saudi Arabi are stated.

The second part called "contrastive Analysis of Saadi and Motanabbi in Arabi Criticism " contains three sup-parts. In the first minor part, literary creations, work and life time periods of these two poets are mentioned. In the second one, we talk about contrastive analysis of their thoughts. In the third one, explanations about poems of them related of gnostism, philosophy, image and some certain things in the area of new and innovated subjects are stated.

The third part called "Hafez and Arabic criticisim" includes four minor parts. First, we talk about Middle East and European investigators point of views about Hafez reputation. Second, Hafez status in Arabic criticism and Arab scientist's ideas about it are mentioned. Third, the use of Holly Quran and traditions in Hafez poems are discussed and some examples are given. Fourth, the use of classic Arabic literature, similar and different subjects in his poems are explained.

In the conclusion, at the end of the studies, new scientific obtaining are generally stated.

Kağız formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində
çap olunmuşdur

На правах рукописи

Миркерим Мирджафар оглы Гусейни

**СААДИ И ХАФИЗ В АРАБСКОМ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

**5718.01 – Мировая литература
(Арабская литература)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии

БАКУ – 2015